

TARIXIY TADQIQOTLAR
Ilmiy jurnali

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
Научный журнал

HISTORICAL RESEARCHES
Scientific journal

TOSHKENT-2024

TARIXIY TADQIQOTLAR
ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
HISTORICAL RESEARCHES

Bosh muharrir:
Главный редактор:
Chief Editor:
Suleymanov Rustam Xamidovich
tarix fanlari doktori, professor
O'zbekiston Milliy universiteti

Bosh muharrir o'rinbosori:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief editor:
Shakirov Ilyas Raximzyanovich
t.f.f.d., (PhD)
O'zbekiston Milliy universiteti

TAHRIR HAY'ATI
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich
tarix fanlari doktori, professor, Akademik
O'zbekiston Milliy universiteti

Muminov Alisher Gaffarovich
Siyosiy fanlari doktori, professor
O'zbekiston Milliy universiteti

Zuyev Andrey Sergeyevich
tarix fanlari doktori, professor
Novosibirsk Davlat universiteti

Yunusova Xurshida Erkinovna
tarix fanlari doktori, professor
O'zbekiston Milliy universiteti

Kobzeva Olga Petrovna
tarix fanlari doktori, professor
O'zbekiston Milliy universiteti

Xoliqulov Axmad Baymaxamatovich
tarix fanlari doktori, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Gabrielyan Sofya Ivanovna
tarix fanlari doktori, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Ubaydullayeva Barno Mashrabjonova
tarix fanlari doktori, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Ochildiyev Fayzulla Bobokulovich
tarix fanlari doktori, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Siddikov Ravshan Berdimuratovich
tarix fanlari nomzodi, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Narbekov Abdikamil Vafayevich
tarix fanlari nomzodi, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Xoliqulova Shaxnoza Boymuxammatovna
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Navoiy Davlat pedagogika instituti

Tuxtabekov Kozimbek Azimbekovich
tarix fanlari nomzodi, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Bababekov Akbar Davurbayevich
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zbekiston Milliy universiteti

Zamonov Akbar Turginovich
tarix fanlari nomzodi, professor
Toshkent xalqaro Kimyo universiteti

Kandaxarov Anvarjon Xasanovich
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Normurodov Dilmurod Raxmatullayevich
tarix fanlari nomzodi, dotsent
O'zbekiston Milliy universiteti

Alinazarova Dildora Valisherovna
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zbekiston Milliy universiteti

Tog'ayev Jasur Erkinovich
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zbekiston Milliy universiteti

O'sarov Umid Abdumavlyanovich
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zbekiston Milliy universiteti

Abdulayeva Nigora Sanjarovna
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zbekiston Davlat Jaxon tillari universiteti

Egamberdiyeva Guzal Akramjonovna
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
O'zbekiston Milliy universiteti

Контакт редакции журнала
Город Ташкент, улица Мирзо Голиба,
Исторический факультет Национального
Университета Узбекистана имени Мирзо
Улугбека
Web: <https://hstryres.uz/journal/> ; E-mail:
I.Shakirov91@mail.ru
Тел: +998900382203

Contact Editors of journal
Tashkent city, street of Mirzo Golib
Faculty of history of the National university of
Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Web: <https://hstryres.uz/journal/> ; E-mail:
I.Shakirov91@mail.ru
Phone: +998900382203

MUNDARIJA/СОДЕРЖАНИЕ/CONTENT

1. Abdullayev Utkir Ismailovich., Matnazarova Mohira O'ktamovna KO'CHMANCHI CHORVADORLARDA HARBIY SAN'ATNING TARAQQIY ETISH BOSQICHLARI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLAR	4
2. Bababekov Akbar Davurbayevich O'ZBEK OILASIDA YER VA SUV BILAN BOG'LIQ EKOLOGIK TARBIYA	12
3. Bahranov Sherzod Tashtursunovich., Sirliyev Erkin Nazarovich УСТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ С ВОСТОЧНЫМ ТУРКЕСТАНОМ ЧЕРЕЗ ФЕРГАНСКУЮ ДОЛИНУ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ	26
4. Kandaxarov Anvarjon Xasanovich KARMANA ME'MORIY OBIDALARI TARIXI	44
5. Matyakubova Muborak Madrimovna., Atamuratova Dilafruz Rashidovna O'ZBEKISTONDA YOSHLARGA OID DAVLAT SIYOSATINING TARIXIY TENDENSIYALARI	60
6. Narbekov Abdikamil Vafaevich YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA DINING TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI	70
7. Normurodov Dilmurod Raxmatullayevich TOSHKENT VOHASINING BURGULIK MADANIYATI HUSUSIDA	83
8. Ochildiyev Fayzullo Babakulovich XIX ASRNING IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGIDA IJTIMOY MUNOSABATLAR VA SOLIQ TURLARI	100
9. Smesova Katerina Aleksandrovna ИСТОРИЯ КНИГОПЕЧАТАНИЯ И КНИЖНОГО ДЕЛА В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ	112
10. Ernazarov Shermuxammad Eshbekovich TARIXIY TARAQQIYOT VA MILLIY G'OYA	126
11. Egamberdiyeva Guzal Akramjonovna ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ - КАК МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТУРИСТИЧЕСКИЙ БРЕНД	143
12. Yusupov Axmedjon Shonazarovich OROLBO'YI KO'CHMANCHI SAK-MASSAGET QABILALARINING DINIY QARASHLARI VA E'TIQODLARI	155

Yusupov A. Sh.
T.f.f.d. (PhD)., dotsent
Urganch davlat universiteti
yusupov89a@mail.ru

OROLBO‘YI KO‘CHMANCHI SAK-MASSAGET QABILALARINING DINIY QARASHLARI VA E‘TIQODLARI

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekistonning qadimgi davr tarixi bo‘yicha katta ahamiyatga ega bo‘lgan Quyi Sirdaryo, Quyi Amudaryo, Ustyurt past tekisliklari, Orolbo‘yi hududlarida yashagan ko‘chmanchi chorvador ilk sak-massaget qabilalarining muhim ahamiyatga ega bo‘lgan diniy qarashlari va e‘tiqodlari, ko‘chmanchi chorvador qabilalarning Xorazm arxeologik ekspeditsiyasida aniqlangan manzilgohlari hamda mozor qo‘rg‘onlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlarining natijalari, ularning o‘rganilishi, shuningdek, yozma manbalarda keltirilgan ayrim fikr-mulohazalar ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: “skif – sibir” madaniyati, “Marhumlar uyi”, “qushlar hukmdori”, “quyosh qushi”, “zaotara”.

Юсупов А. Ш.
Д.ф.и.н. (PhD)., доцент
Ургенческий государственный университет
yusupov89a@mail.ru

РЕЛИГИОЗНЫЕ ВЗГЛЯДЫ И УБЕЖДЕНИЯ ПРИАРАЛЬСКИХ КОЧЕВЫХ ПЛЕМЕН САКОВ-МАССАГЕТОВ

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены важные религиозные воззрения первых саксо-массагетских племен, кочевников-скотоводов, проживавших в Нижней Сирадарье, Нижней Амударье, Устюртской низменности, Приаралья, имеющих большое значение в истории древнего периода Узбекистана, и рассмотрены верования, поселения кочевых скотоводческих племен, выявленные в составе Хорезмской археологической экспедиции, и

результаты археологических исследований, проведенных в курганах, их изучение, а также некоторые мнения, изложенные в письменных источниках.

Ключевые слова: «Скифо-Сибирская» культура, «Мертвый дом», «Повелитель птиц», «Птица солнца », «Заотара».

Yusupov A. Sh.

PhD., associate professor
State university of Urgench
yusupov89a@mail.ru

RELIGIOUS VIEWS AND BELIEF OF THE ARAL NOMADIC TRIBES OF THE SAK-MASSAGETES

ABSTRACT

The article discusses the important religious views of the first Sak-Massaget tribes, nomadic pastoralists who lived in the Lower Siradarya, Lower Amudarya, Ustyurt lowlands, and Aral regions, which have a great importance in the history of the ancient period of Uzbekistan, and beliefs, settlements of nomadic cattle-breeding tribes that were identified in the Khorezm archaeological expedition, and the results of archaeological research conducted in burial mounds, their study, as well as some opinions given in written sources.

Key words: “Scythian-Siberian” culture, “House of the Dead”, “Ruler of the Birds”, “Sun Bird”, “Zaotara”.

KIRISH

Tadqiqotchilar tomonidan ilk sak-massagatlarning diniy qarashlarida chorvadorlarning kundalik hayotidagi urug' – qabilalar an'anaviy urf-odatlarining ahamiyati to'g'risida juda ko'p marotaba qayd etilgan. Umuman olganda, qadimiy e'tiqodlar, olov, suv, quyosh va tabiat kuchlariga sig'inish odati uzoq o'tmish va chuqur ildizlarga ega. Tabiat hodisalarini o'zlariga moyil qilish uchun odamlar ularga qurbonlik keltirganlar. Bunda o'rab olingan muhitda insonning hayvonot va o'simlik olamining birligi haqidagi tasavvurlari muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Inson qarashlarida ezgu kuchlar chorvaga yem-xashak va odamlarga mo'l-ko'lchilik tortiq etuvchi ma'budalar sifatida qadrlanib, dasht urug' jamoalarida

ularga sajda qilingan. Vaqt o'tishi bilan, etnik ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy jarayonlar ta'sirida e'tiqodlar va diniy qarashlarda yangi jihatlar vujudga kelgan.

Orolbo'yi ilk sak-massagetlarning e'tiqodlari va diniy qarashlarining ayrim jihatlarini S.P. Tolstov, M.A. Itina, O.A. Vishnevskaya va L.T. Yablonskiylarning ishlarida ko'rib chiqilgan[9], ammo bu masala maxsus tadqiqot mavzusiga aylanmagan. So'nggi yillar monografiyalarida mazkur muammo qisqacha yoritilib, ko'proq Xorazm va zardushtiylar masalasi tahlil qilingan [8].

Saklarning e'tiqodlari qatorida Yevroosiyo dasht qabilalari diniy qarashlarining asotirli yoki magiya-sehrgarlik mohiyati, ko'chmanchilarning tasviriy san'atiga doir hayvon suratlarni ishlash “skif – sibir” usuli misolida B.N. Grakov, M.I. Artamonov, G.A. Fyodorov-Davidov, A.K. Akishev, E.E. Kuzmina va boshqa olimlarning asarlarida ko'rib chiqilgan[6].

Ilk temir davri dasht chorvadorlarining urf-odatlarini yoritishda yozma manbalar (“Avesto”, Gerodot, Strabon va boshqa qadimgi mualliflarning asarlari) asosida dafn marosimlarini o'rganish va arxeologiya materiallari katta ahamiyat kasb etgan. Sak-massagetlar etnomadaniy jihatdan Srubnaya-Andronovo madaniyatlar doirasidan kelib chiqishini inobatga olgan holda, dashtlar cho'ponlari jamiyatida ilgari shakllangan va izlari ilk temir davrigacha saqlanib kelgan e'tiqodlarning mazmun-mohiyati yuqorida tilga olingan tadqiqotchilarning asarlarida ochib berilgan.

Maqolada manbalar tahlili, ilmiy qarashlar va yondashuvlarning qiyosiy tahlili, tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirish va xolislik tamoyili usullaridan foydalanilgan.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Sak-massagetlarning diniy qarashlarida, narigi olamdagi hayot haqidagi tasavvurlar dafn marosimlarida o'z aksini topib, shunda olov e'tiqodi katta ahamiyat kasb etgan. U marhumni kuydirishda yorqin namoyon bo'lgan. Yer olovi marhum jonining osmoniga va abadiy so'nmas osmon olov-Quyoshga eson-omonlik bilan etib borishiga ko'maklashish vositasi sifatida baholangan[4].

Dasht hududlarida olovni qadrlash va unga sig'inish olis zamonlardan boshlangan. Buning e'tiborga molik jihati shundaki, sovuq qish kunlarida olov issiqlik manbasi bo'lgan, o'choq olovi ustida turgan sopol qozonlarda cho'ponlar go'shtli taomlarni tayyorlaganlar, olov cho'g'lari sopol tuvaklar ichida bir joydan ikkinchisiga ko'chirilgan, shu bois qizg'in alanga odamlar qarashlarida ilohiy kuchga ega bo'lgan. SHuningdek, olov ozoda qiluvchi magiya xususiyati bilan bog'langan. SHu sababli unga bag'ishlab uy hayvonlarni qurbonlik qilishgan[3]. "Avesto" da "sonsiz-sanoqsiz" podalarga ega qabila yo'lboshchilari tomonidan qurbonlikka so'ydirilgan "yuz ayg'ir, sigir, sanoqsiz qo'y" haqida ma'lumotlar mavjud. Manbada "qurbonlik qilganlar, doim haq yo'lda" deb uqtirib o'tilgan[1].

O'sha davrlarda daryo va ko'llar suviga sig'inish va daryolarga "xaoma" ichimligini hadya qilish odati vujudga kelgan. Bu tushuncha bilan bog'liq "xaomani qadrlagan", "ichimlik xaomaga sig'inuvchilar" saka-xaumovarka qabilalari etnonimining kelib chiqishi e'tiborga molik. "Xaoma" avesto tilidan "o'sha, nimani siqib chiqaradilar" deb taxminiy tarjima qilinadi. CHorvadorlarning qarashlarida Xaoma ma'budasi "yashil ko'zli" ma'noga aylangan. U chorvaning himoyachisi, odamlarni qurg'oqchilik va ocharchilikdan saqlaydigan, jangchilarga kuch beruvchi ma'buda hisoblangan. SHu bois qurbonlikka so'yilgan har bir qoramol yoki qo'y-echkilarning tili va chap jag'ining qismi unga bag'ishlanib, tortiq qilingan[3].

"Avesto" ning Yasht kitobi Xaoma alqovida shunday satrlar mavjud: "Barcha devlarni yer qa'riga kirib ketishga majbur qilding. Ular esa ushbu er uzra ilgari zamonlarda odam qiyofasida izg'ib yurishar edi"[1], ya'ni Xaoma yovuz kuchlarga qarshi turgan, olis zamonlar chorvadorlarning diniy tasavvurlaridan o'rin olgan ma'budasi bo'lgan.

Sak-massagetlarning diniy qarashlarida ot katta o'rin egallagan. U marhumlar jonlarini narigi dunyoga tashuvchi ulov vositasi hisoblangan. Otning dasht aholi xo'jaligi hayotidagi o'rni, cho'ponlarning chorva boqishi va mavsumiy ko'chib yurishida, yangi yaylovlarni o'zlashtirish jarayonida ahamiyati qadrlangan[2].

Asrlar mobaynida saqlanib kelgan bunday urf – odat etnografiya materiallarida ham o‘z aksini topgan[10].

Yarim ko‘chmanchi chorvachilik turmush tarzi belgilab bergan bepoyon dasht hududlarida yaylov – qishlik – yaylov xo‘jalik yo‘nalishi sharoitida yirik manzillar, maxsus sajdagohlar va ibodatxonalarni qurish zarurati bo‘lmaganligini yana bir bor ta’kidlash lozim. CHorvachilikni rivojlantirish va poda sonlarini ko‘paytirish hayotiy muhim vazifaga aylangan. Buning ahamiyati diniy qarashlarda ham aks etib, “Avesto” ning Yasna kitobida shunday yoritilgan: “Biz o‘z jonimizga va bizni oziqlantirib to‘ydirgan uy hayvonlarning jonlariga va foydali yovvoyi hayvonlarning jonlariga sajda qilamiz”[3].

Misol uchun, xaoma dastlab suv e‘tiqodiga oid muqaddas ichimlik vazifasini ado etib, keyin uning tarkibiga giyohvand o‘simliklar (nasha, ko‘knor) qo‘shilishi oqibatida, u mast qiluvchi ichimlikka aylangan. SHu sababli Zaratushtra (Zardusht) ta’limotida odamni mast qiluvchi xaomani iste’mol qilish qoralangan[7]. Bu borada Gerodot asarida skiflarning odatiga xos shunday hikoya mavjud: “Skif yurtida zig‘irpoyasiga o‘xshash, ammo ancha qalin va katta nasha o‘simligi o‘sadi. Uning urug‘ini yig‘ib olgan skiflar, kigiz o‘tovga kirishadi va so‘ngra nasha urug‘larini qizdirilgan toshlarga sepishadi. Bundan kuchli tutun va bug‘ paydo bo‘ladi. Ulardan rohatlangan skiflar qattiq hayqiradilar”[5]. Mast qiluvchi xaomani iste’mol qilish va giyohvand o‘simliklardan foydalanish dastlab sehrgarlik-magiya marosimlari bilan bog‘langan bo‘lsa kerak (yomg‘ir chaqirish, omadli ovga yoki jangga tayyorgarlik ko‘rish jarayonida kayfiyatni ko‘tarish).

Bu an‘analar saklarning daryo va ko‘llar suvlariga, o‘simliklar va hayvonlarga sig‘inish odatlarida aks etgan. Cho‘ponlar jamoalarida ma‘naviy madaniyatning o‘zgarib borishi, diniy qarashlarda an‘analar va yangiliklarning birgalikda amal qilinish jihatlarini qayd etish lozim. Bizningcha, yangi qarashlar zamin va osmon hodisalarining o‘zaro bog‘liqligi va umumiyliги kosmogoniya-mifologik tasavvurlarda yorqin namoyon bo‘lgan. Ilk saklarning olov – ot – Quyosh yo‘nalishidagi e‘tiqodining mazmunida olov Quyoshning bir kichkinagina bo‘lakchasi sifatida marhumlarni kuydirish va ular jonlarining osmonga uchib

ketishiga xizmat qilgan vosita, ot esa kuydirilmagan marhumlar jonlarini narigi dunyoga tashuvchi ulov vositasi hisoblanishida, olov va ot umumiy tabarruk vazifani ado etishgan. SHu bois olov hamda ot qadrlangan va ulug'langan. Ot shiddatli jonivor hisoblanib, Quyoshga qurbonlikka keltirilgan.

Saklarning ramziy tafakkurida “qushlar hukmdori” yoki “quyosh qushi” burgut katta ahamiyatga ega bo'lib, unga ko'proq ijobiy sifatlar berilgan. Burgut obrazi ko'chmanchilarning tasviriy san'atida alohida o'rin egallagan.

Zardushtiylarning qadimiy urf-odatlariga ko'ra inson vafot etayotgan xonada it yotib turishi udum talabiga rioya qilish shart bo'lgan. Bunday odat it ko'zlarining qarashi maxsus xususiyatga ega degan tasavvur bilan bog'lanib, ushbu xususiyat orqali xonadondan yovuz arvoqlar quvib yuborilishiga ishonishgan. It marhumlar jonlarining narigi dunyoga o'tish joyini qo'riqlovchisi hisoblangan[7].

Kaspiy dengizi va Sariqamish ko'li oralig'ida Uzboy qirg'oqlari hududlari bo'ylab yashagan sak-massagetlar hamda SHarqiy Orolbo'yi saklari zardushtiylik dafn urf-odatlariga rioya qilmaganlar. Ular an'anaviy dafn etish marosimlarini ado etib, marhumlarini yer qabrlariga ko'mishgan yoki jasadlarni kuydirishgan. Ehtimol, shu sababli zardushtiylarning dafn marosimlarida ahamiyati katta bo'lgan it obrazi Orolbo'yi saklarining tasviriy san'atida o'z aksini topmagan. Ilk temir davri chorvadorlari orasida bu hayvonning xo'jalik sohalaridagi amaliy ahamiyati, “cho'pon itlari” sifatida qadrlanib, ko'chmanchilarning diniy qarashlarida it ilohiylashtirilmagan.

Zardushtiylar dinida ulug', donishmand xudo hisoblangan Axuramazdaga nisbatan saklarning munosabati Doro I ning Behistun yozuvlarida quyidagicha yoritilgan: “Bu saklar Axuramazdani qadrlamaganlar. Axuramazda irodasi va o'z xohishimga ko'ra, men ularni tinchitib qo'ydim”.

Shu mavzuga tegishli boshqa dalillarni xam keltirish zarur. “Avesto” bo'yicha, Zaratushtra (Zardusht) dasht chorvadorlar jamoasida tavallud topib, voyaga etgan va urug'-qabila e'tiqodlari ruhida tarbiya olgan. U chorvadorlarning kohini, “zaotara” (ruhoni) sifatida o'z faoliyatini boshlagan. Zaratushtra bosqinlar, zo'ravonlik va talon-tarojlik davrining guvohi bo'lib, uning targ'ibotida adolat,

tinchlik va ezgulikka intilish zarurati yangi ta'limotning ma'naviy asosini tashkil etgan. Zardusht urug'-qabila ma'budalariga bag'ishlangan marosimlarda uy hayvonlarini ommaviy qonli qurbonlik qilish odatiga qarshi chiqqan[3]. Pirovardida Zaratushtraning diniy nasihatlarini dasht chorvadorlarining urug'-qabila a'zolari tomonidan qabul qilinmagan va u o'z yurtini tark etishga majbur bo'lgan. SHu bois zardushtiylik ta'limoti dasht cho'ponlari jamoalarida, jumladan, saklar jamiyatida yoyilmagan.

XULOSA

Ilk saklarning e'tiqodlari va diniy qarashlari dasht chorvador qabilalarining urf-odatlarini asosida taraqqiy topgan. CHorvador urug'larining muayyan qush va hayvon zotidan paydo bo'lishi, ya'ni o'zaro qarindoshligiga ishonishdan kelib chiqqan totemizm, olov va o'simliklarga sig'inish, foyda keltirgan xonaki va yovvoyi hayvonlarni qadrlash saklarning e'tiqodlarida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Tashqi aloqalar, ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy omillar ta'sirida e'tiqod marosimlarida o'zgarishlar yuzaga kelib, ular an'analar va turli yangiliklarning uyg'unligi asosida amal qilib kelingan. SHu bois ilk saklarning e'tiqodlari va diniy qarashlarida magiya-sehrgarlik ma'nosida topinish, mifologik – rivoyatli tasavvurlar, kosmogoniya – Quyoshga sig'inish alohida o'rin olib, ma'naviy madaniyatning yangicha ko'rinishlari tasviriy san'at namunalarida o'z aksini topgan.

IQTIBOSLAR / ЧОСКИ / REFERENCES

1. Avesto. Yasht kitobi / M. Ishoqov tarjimasini. – Toshkent: Sharq, 2001. – B. 23-25.
2. Беленицкий А.М. Конь в культах и идеологических представлениях народов Средней Азии и Евразийских степей в древности и раннем средневековье // КСИА. Вып. 154. – М., 1978. – С. 32-34.
3. Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. // Пер. с англ. И.М. Стеблин-Каменского. – М.: Наука, 1987. – С. 10-11.

4. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII – V вв. до н. э. // Тр. ХАЭЭ. – М., 1973. Т. VIII. – 160 с.
5. Геродот. История. В девяти книгах / Перевод Г.А. Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
6. Граков Б.Н. Скифы. – М.: Наука, 1971. – С. 99-105; Артамонов М.И. Сокровища саков. – М.: Искусство. 1973. – С. 218-236.
7. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране: историко-этнографический очерк. – 1982. – 133. с.
8. Matyakubov H. Xorazm vohasi bronza asri va ilk temir davri tarixi. – Toshkent, 2017. – В. 144-154.
9. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм // СЭ. – М., 1961. – №4. – С. 114-116.
10. Эсбергенова С.Х. Конь в верованиях народов Приаралья // ОНУ. 1998. – №1. – С. 40-44.